

השכבה הירוקה שנעלמה בייארות בתל-אביב-יפו

אדר' נוף טל קציר וד"ר אבי ששון

אחרים. כל חלקת פרדס, שגודלה הממוצע כ-25 דונם, הושקתה ממי באר הנמצאת בה. הפרדס, שהיה רכוש הפרטי של בעל הקרקע, נעטף בגדר צמחית או בנוייה, כך שהיה מוסתר מעיני העוברים בדרך הסמוכה. במקורות השונים מוזכר הצבר כמשוכה המהווה גבול בין החלקות, מאוחר יותר מוזכרים גם צמחים נוספים כשיטת המשוכות (אקציה) בתור גבול, ובראשית המאה ה-20 גם עצי ברזש תפקדו כגבול בין חלקות. כיום שרדו בעיקר עצי שקמים

לצפיפות זו רבות, והעיקריות בהן: מי תהום גבוהים, קרקע מתאימה לגידול הדרים, התנברות תחושת הביטחון והיציאה מהחומות שסביב העיר העתיקה יפו, עליית ההדר לראש הפירמידה המסחרית וקירבה לנמל יפו. במהלך שנות המנדט המאוחרות, בזמן מלחמת העולם השנייה, נעצר שוק ההדרים לאירופה וחלה האטה בהתפתחות הענף. הבינוי המסיבי של שכונות תל אביב הדרומיות היקשה גם הוא על המשך קיום חלק מהפרדסים, אך מלחמת העצמאות, בריחת תושבי יפו והבייארות וסיפוח שטחי יפו לעיר תל אביב, שמו קץ לתופעה. אזור, שהיה אזור חקלאי פסטורלי, כך לפי תאורי נוסעים והדים אומנותיים, הפך להיות עם השנים ה"חצר האחורית", החלק הדרומי והמקופח של תל אביב. מרבית אתרי הבייארות הוזנחו, רבות מהן נהרסו, אם כדי לסלול כבישים, לבנות שכונות לשמש אזורי תעשייה ותשתיות, או כדי לשמש מבני מגורים מטים ליפול לדיירים שאינם מסוגלים לשאת בהוצאות תחזוקה ושיפוץ.

השער לפרדס, הבייארה

הבייארות, הם המבנים שנבנו בתוך הפרדסים ונקראו על שמם, היו רכושם הפרטי של ערביי יפו בעיקר וחלקם של יהודים או מהגרים מערביים

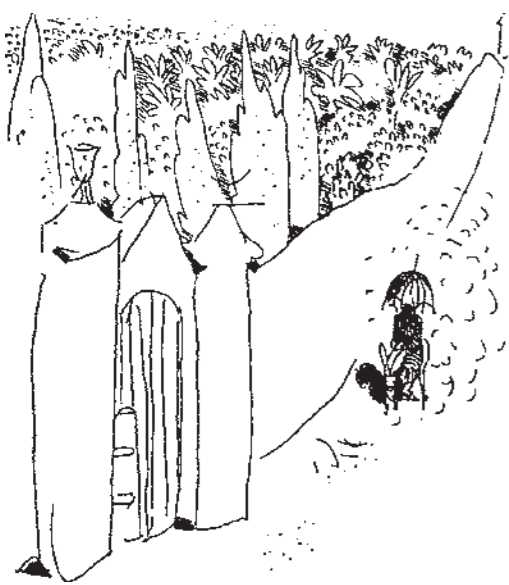
תהליך טבעי במסגרת צמיחת ערים, הוא השתלטות והתפתחות שטחי בנייה חדשה על אזורים חקלאיים. חלקים נרחבים מתל אביב-יפו נבנו על ובינות לשטחי יפו החקלאיים. שכללו פרדסי הדרים פעילים החל מסוף המאה ה-18 ועד קום מדינת ישראל.

פרדס הדרים, "בייארה", דורש השקיה מרובה ומספר מתקנים בנויים שישרתו אותו. נוף הבייארה הוא נוף פונקציונאלי-חקלאי, לו מרכיבים בנויים ונופיים טיפוסיים. במאמר זה נציג שערי "הצעות" לנושא, בקני מידה שונים ובפרספקטיבה של זמן.

המאמר נכתב בעקבות עבודת סקר ומחקר רחבת יריעה בנושא "הבייארות בתל אביב-יפו", שהוכנה במהלך שנת 2012, עבור עיריית תל-אביב יפו. בעבודה נסקרו 100 אתרי בייארות בתחום שיפוט תל אביב-יפו, מהם 19 כבר הוכרזו לשימור ו-22 לתיעוד, במטרה לעבות את מסד הנתונים בנושא, בטרם תוכנית אב ותב"ע לבייארות.

השער לעיר

בשיאו של נוף הפרדסים הצפוף סביב לעיר הנמל יפו, כיסו כ-230 בייארות שטח של כמעט 10,000 דונם פרדסים, שכונו בכתובים "גני יפו". הסיבות

מימין: פיר באר ששומה, בייארת תאג'אן ב'פו. משמאל: בריכת אגירה בפארק החורשות, תצלום מדאון, 2011. למטה: חתך טיפוסי של בייארה

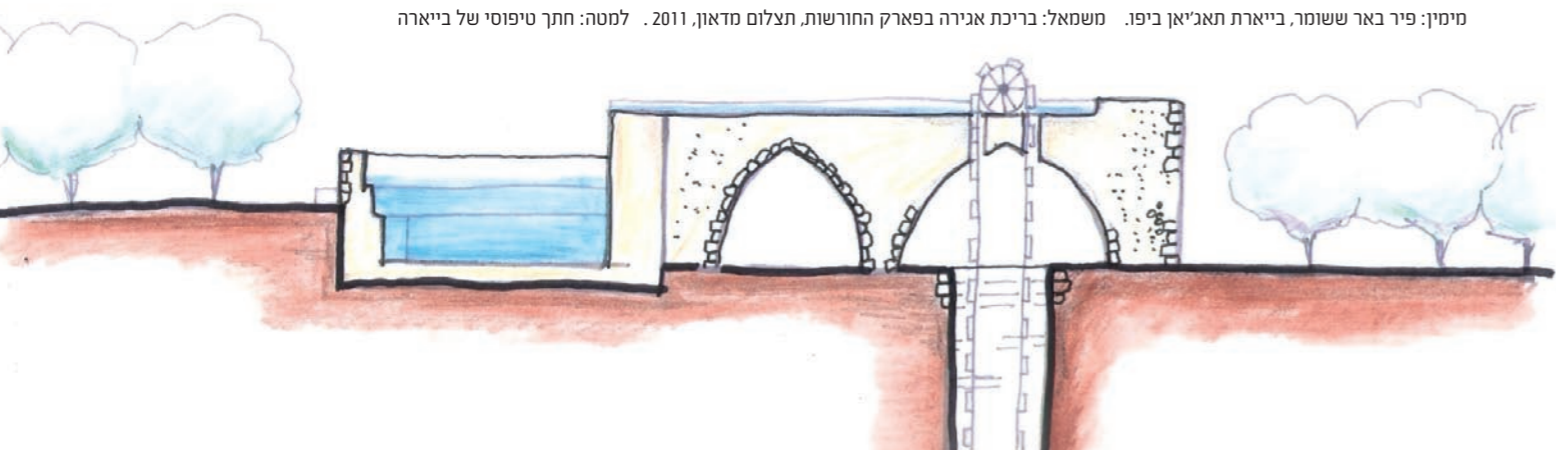
היסטוריים, שניטעו מחוץ לחלקות, בשולי הדרכים הציבוריות, ה"מטרותות", כדי לספק צל ופרי לעוברי האורח. [...] האזור הסמוך לעיר והמקיף אותה בחגורה ירוקה הוא נאת מדבר אמיתית [...] לאורך הדרכים גודרים את הפרדסים צברי ענק. בכל חלקת פרדס יש באר שמימיה נשאבים על ידי אנטיליה המסתובבת ללא הרף, והמים נשפכים אל ברכות ותעלות מים. המשוטט בגני יפו חש את שפע הצמחייה הנודפת ניחוחות. עצי תפוז, לימון ורימונים ריחניים... [גן, 1852].

גם סביל, החיצוני לחומה וישנן בייארות בהן סביל פנימי, המהווה מעין מזרקה, הפונה אל החצר הפנימית. עבודת הבנייה נעשתה בצורה עממית פונקציונלית ומסורתית, ללא הקפדה יתרה על רמת דיוק ואחידות. קישוטיות והחצנה נמצאו בקומות המגורים העליונות, שנוספו משלהי המאה ה-19, בבייארות רבות. למרות שסקר הבייארות בתל-אביב-יפו כיום כולל בעיקר מבנים ושרידיהם, ומהיבט הצמחי לא נותר כמעט זכר, אין להפחית בחשיבותו. לשם נטיעת הפרדסים ועיבודם, נחפרה הבאר ונבנו הבניינים בביארה.

המתחם הבנוי היה בשולי החלקה וסמוך לדרך, במקום הגבוה בחלקה, בדרך כלל. המבנים כללו בראש ובראשונה באר ומתקן המספק אנרגיה לשאיבה. בסמיכות לבאר נבנתה בריכת אגירה, שממנה חולקו המים לשטח הבייארה כולה באמות מים בניויות ובתעלות חפורות. לעתים אמות המים שימשו גם כקירות תומכים. מבנים נוספים במקבץ הם מבני מחסנים, מבני משק שונים, מבנה מגורים, וכל אלו, תחומים בחומה, אליה יש כניסה משער ראשי. ישנן בייארות בהן

מרכיבי הבייארה הבנויים הוקפו חומת אבן ולה שער אחד בדרך כלל. לחומה זו תפקידים של בטחון והגנה על פרטיות. החומה נבנתה מאבני כורכר מסותתות או מעובדות בנסות, עם חומר מליטה ביניהן. עובי הקיר כ-40 ס"מ וגובהו כ-2 מטרים. בחומת הבייארה נבנה שער ראשי ברוחב כ-2 מטרים וגובה המגיע ל-4 מטר. השערים היו עשויים כנפי עץ, בהן היה שפשף למעבר אדם אחד, דבר שעזר בהגנה על המקום.

בעמוד הפותח למטה: ציור 1938 ועליה סימון האתרים שנסקרו. למטה: חתך טיפוסי של נחום גוטמן בעמוד זה למטה: תכנית טיפוסית של בייארה

מלאכה או ללא שימוש כלל, איבדו במהלך השנים בהן לא היו פעילים כבייארות, את הרקע החקלאי שלהם ונתרו פזורים על-פני אזור נרחב בסביבה עירונית העוברת שינויים. נותרו באזור מספר "כיסוי קרקע" שאינם בנויים עדיין ואלו, ביחד עם בייארות משוקמות, מהווים פוטנציאל היכול להחזיר למקום "עטרה ליושנה", להעלות את ערך האזור בעיני תושביו ולהופכו מ"חצר אחורית" לנכס מעניין, תרבותי, אסתטי, בעל פוטנציאל חינוכי וחברתי. כל אלו צריכים להעשות לאחר העלאת המודעות והידע לנושא, בקרב המתכננים והתושבים.

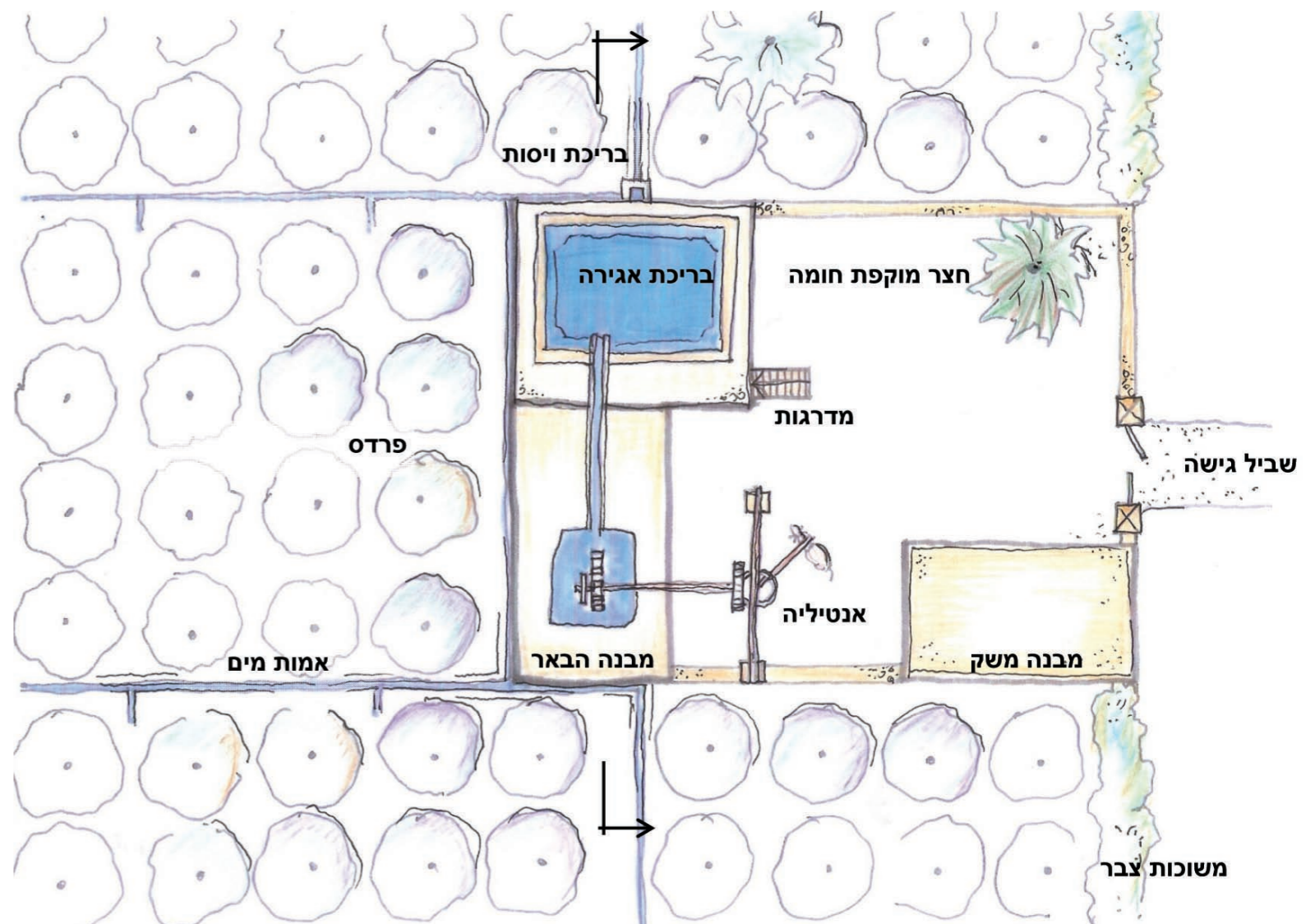
בחצי מהאתרים שנסקרו שרדו בריכות אגירה או חלקיהן. הסיבה להשתמרותן לאחר שסיימו להוות מאגר מים היא היותן מיכל מצויין לאשפה מסוגים שונים או היותן חלל נוח לניצול, כחדר או מחסן, אם פורצים אליו מעבר.

שירדתי לסופה, הלבשתי את החגורה על הגולגל ועליתי בדרכי חזרה, ועם כל דריכת כף רגל על שלבי הברזל וישורה הרגשתי שאני חוזר אל האור, אל הברור והידוע. אך בתוך ליבי נשארו געגועים טמירים לחיק החמים והרווה של הבאר [...] (גוטמן, 1958).

תפקיד אדריכלי הנוף
חלק ממבני המגורים והמחסנים הבולטים בסביבתם, הוכרזו לשימור או נמצאים בתהליך הכרזה לשימור, והם מוגנים. עלינו, אדריכלי הנוף, לדאוג גם לשימורם של אותם שרידים נחבאים של נוף שנעלם, לאתר אותם ולשלבם בתכנון העתידי כדי לספר את סיפורם. יש באפשרותנו להדגיש שרידי עבר אלו, בשציפים חדשים, בגינות קהילתיות, באמצעות תכנון מפורט ואף בתכנון בקנה מידה נרחב.

השער לעתיד
בעיות הבייארות ששרדו רבות: רובן במצב שימורי ירוד, הן מרוחקות אחת מהשנייה בדרך כלל, מפוזרות בשכונות שונות, משמשות לתפקודים שונים, רובם לא מחמיאים ומיטיבים עימן, חלקן באזורים בהם תושבים משכבות רבות מהן באזורים בהם תושבים משכבות סוציו-אקונומיות נמוכות וחלקן אף מהוות בית לחסרי בתים בתל אביב. אך יחד עם בעיות הרבות העומדות בפני שימורן, עדיין לא מאוחר מדי להציל רבות מהן ויש סיבות טובות ומגוונות מדוע כדאי לעשות זאת. בהסתכלות כוללת, תל אביב כעיר מודרנית צריכה להאמין בחיזוק מורשת העבר שלה, גם טרם היותה עיר, בתקופה בה היתה שטח חקלאי. שרידי הבייארות, שהיו מבנים חקלאיים במקור והפכו להיות מבני מגורים, תעשייה, בתי

הבאר היתה האלמנט הראשון שנבנה בבייארה. עומקה של הבאר משתנה בהתאם לעומקו של אופק מי התהום. למן סוף המאה ה-19, עם חדירת המיכון לתחום הפרדסנות, החליפו משאבות מדגמים שונים, את בהמות השאיבה וגלגל האנטיליה. בריכות האגירה היו רבועות, ואורך צלעותיהן החיצוניות 8 עד 12 מטר. הקירות ההיקפיים היו מדורגים ועבים, לצורך התנגדות ללחץ הגבוה של המים בקרקעית הבריכה. בפנים הבריכה וכן בתעלות המובילות אליה וממנה, טויחו הקירות בטיח הידראולי מסורתי, העשיר בשברי חרסים, מה שהעניק לו את גוונו הוורוד. אל הבריכה הגיעו המים ממרזב עילי. המים יצאו דרך צינור חרס או צינור ברזל אל בריכות ויסות בדופן החיצונית של בריכת האגירה ומהן הועברו המים באמצעות אמות מים לרחבי הפרדס.

טל קציר היא אדריכלית נוף בוגרת הטכניון (1997) ובוגרת המסלול לשימור המורשת הבנויה באוניברסיטת תל-אביב (2005). עוסקת בעבודות שימור ונוף. ד"ר אבי ששון, ניאוגרף היסטורי, החוג ללימודי ארץ-ישראל, המכללה האקדמית אשקלון.